

УЛУТТУК-СПЕЦИФИКАЛЫК ЭЛЕМЕНТТЕРДИН МАКАЛДАРДЫН СЕМАНТИКАЛЫК ДЕҢГЭЭЛДЕРИ БОЮНЧА БӨЛҮНҮШҮНҮН АНАЛИЗИ

Берилген макала улуттук-спецификалык элементтердин макалдардын семантикалык деңгээлдери боюнча бөлүнүшүнүн анализине жана немец макалдарынын улуттук-маданий спецификасынын өлчөмүн кароого арналган.

Тилдик материалдын анализи көрсөткөндөй, элестүү макалдардын семантикасындагы улуттук-спецификалуу элементтер айрым компоненттердин (жалпы комплекстин) тике маанисинин деңгээлинде катышат. Мисалы, *Zieht ein Esel über den Rhein, kommt ein J-A wieder heim* – Карга деңиздин ары жагына учуп барып келди, бирок карга боюнча эле кайтты. – улуттук-спецификалык элементке *Rhein* компонентинин тике мааниси ээ. Жалпы сөздүк комплекстин тике маанисиндеги улуттук специфика *die Feder am Hut macht noch keinen Jäger* макалында катышат. Элестүү кайра түшүнүүнүн негизинде немец аңчыларынын куш канаты тагылган баш кийим кийүү улуттук-спецификалык салты жатат, бул макалдын тике мааниси: Баш кийимге тагылган куш канаты анын ээсин аңчыга айлантпайт.

Бир да элестүү макал жыйынды фразеологиялык маанисинин деңгээлинде улуттук-спецификалык элементке ээ эмес. Бул топчодогу макалдардын жыйынды фразеоло-гиялык маанилеринин деңгээлинде улуттук-спецификалык элементтердин жоктугу, биздин оюбузча, алардын мазмунунун жалпылоочу мүнөзүнө байланыштуу болуш керек. Тилдик бирдиктердин семантикасынын улуттук-спецификалык элементтери болсо, эреже катары, конкреттүү мүнөзгө ээ.

Толук эмес элестүү жана элестүү эмес макалдардын улуттук-спецификалык семантикалык элементтери айрым лексикалык компоненттердин тике маанисинин деңгээлинде, жалпы комплекстин жыйынды (тике) маанисинин деңгээлинде же бул эки деңгээлде бир учурда катышуусу мүмкүн. Мисалы, *Ein Handwerk ein täglicher Gulden* – Кесип сени багат, өнөрлүү өлбөйт макалында улуттук спецификаны *Gulden* компонентинин тике мааниси (гульден – XIV кылымдан баштап кирген алтын тыйын, XVI-XIX кылымда Германиядагы жана коңшу өлкөлөрдөгү күмүш тыйын; азыркы учурда Нидерландыдагы акча бирдиги, 100 центке барабар). Төмөнкү аба ырайы жөнүндөгү макалдарда жалпы сөздүк комплекстин жыйынды мааниси гана улуттук спецификага ээ: *Feuchter März ist des Bauern Schmerz*, сөзмө-сөз: Нымдуу март – дыйкан үчүн түйшүк, *trockener März und nasser April füllen Keller und Boden*, сөзмө-сөз: Кургак март жана нымдуу апрель кампаны толтурат ж.б. *Der Deutsche denkt es aus, der Franzose macht's nach zu Haus, - der Brite hinterdrein, und steckt den Nutzen ein* макалында улуттук-спецификалык элементтерге *der Deutsche* компонентинин тике мааниси жана жалпы комплекстин жыйынды мааниси ээ болот, ал немецтердин психологиялык мүнөзүнүн өзгөчөлүк-төрүнүн биринин стереотиптүү түшүнүгүн чагылдырат.

Азыркы немец тилиндеги макалдарда иш жүзүндө улуттук спецификалуулуктун өлчөмүнүн төмөнкүдөй градациясы аныкталды.

Айрым компоненттердин тике маанисинин деңгээлиндеги (демек, жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлиндеги да) толук специфика. Мындай спецификага төмөнкү макалдарды мисал кылууга болот: *Mancher sucht einen Pfennig und verbrennt dabei drei Lichte drei Kerzen* – Pfennig жана Kerzen компоненттери – улуттук-спецификалуу акча бирдиктеринин

аталыштары. *Grün ist das Land, Rot ist die Kant, Weiß ist der Sand, das sind die Farben von Helgoland – Helgoland* компонентинин улуттук спецификасы (Германиядагы Гельголанд аралы) комплекстин жыйынды маанисинин деңгээлине да өтөт.

Айрым компоненттердин тике маанисинин деңгээлинде жана комплекстин жыйынды маанисинин деңгээлинде толук спецификага төмөнкү элестүү эмес макал ээ болот: *Deutsche können alle plagen aber keinen Durst vertragen* сөзмө-сөз: Немецтердин баары эле кыйналат, бирок суусаганга чыдай албайт. Бул мисалда *Deutsche* этнониминин мааниси, ошондой эле немец улутунун өкүлдөрүнүн мүнөзүнүн өзгөчөлүктөрү жөнүндө стереотиптүү түшүнүктү чагылдырган комплекстин жыйынды мааниси спецификалуу.

Немецтердин психологиясынын башка өзгөчөлүктөрү жөнүндө стереотиптүү түшүнүктөр улуттук спецификанын ушул сыяктуу эле өлчөмүнө ээ болгон бир катар макалдарда чагылдырылган. Мисалы: *Schwer ist der Deutsche Harnisch zu bringen, aber wenn er erst drin steckt, wird er auch drin bleiben. Wenn man Deutsche verderben will, so nimmt man Deutsche dazu* ж.б.

Төмөнкү толук эмес элестүү макалдарга айрым компоненттердин тике маанисинин деңгээлиндеги толук специфика мүнөздүү: *Alte Freunde, alter Taler (Taler – немец тыйыны); Freunde in der Not gehen tausend hundert auf ein Lot* – Чыныгы достор кыйынчылыкта билинет (*Lot* – немецтердин эски салмак бирдиги, 15 г).

Комплекстин жыйынды (тике) маанисинин деңгээлиндеги толук специфика төмөнкү макалга мүнөздүү: *Eine Blume ohne Blatt gibt man dem, der keine Ehre hat*. Комплекстин тике мааниси (Жалбырагы жок гүлдү намысы жок адамга беришет) спецификалуу немец салтын чагылдырат.

Жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлиндеги фондук специфика төмөнкү макалга тиешелүү: *Wenn der Abt die Würfel auflegt, dann dürfen die Brüder spielen. Würfel* компоненти оюнда колдонулуучу фишканы билдирет.

Wer die Wahrheit geigt, dem schlägt man den Fiedelbogen aufs Maul деген макалдын айрым компоненттеринин тике маанисинин деңгээли фондук спецификага ээ. *Fiedelbogen* компонентинин тике маанисинин (скрипканын таягы) спецификасы төмөнкү фондук белгиге негизделген: скрипканын таягы немец (жана жалпы эле батыш европа) маданиятында орус маданиятынан айырмаланып ийилген формага ээ. Салыштырыңыз: *Sitz nicht so krumm wie ein Fiedelbogen* ылакабында аталган фондук семантикалык белги комплекстин тике маанисинин деңгээлинде эксплициттүү чагылат: Скрипканын таягындай бүктөлүп отурба!

Жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлиндеги фондук спецификага *Viele Schützen, nur einer wird König* макалы ээ, аны сөзмө-сөз которгондо: Аткачтар көп, бирок бирөө гана король болот. Жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинде аткачтардын мелдешиндеги жеңүүчүгө король титулун ыйгаруу салты чагылган. Аткачтардын мелдешинин өзү немец маданияты үчүн спецификалуу эмес. Король титулун ыйгаруу салты гана спецификалуу фондук белги болуп саналат.

Айрым компоненттердин жана жалпы комплекстин тике маанисинин деңгээлинде толук спецификалуулук элестүү немец макалдары үчүн типтүү болуп саналат. Спецификанын өлчөмдөрүнүн башка бардык түрлөрү чанда кезигет же такыр эле кезикпейт.

Азыркы немец тилинин толук эмес элестүү макалдары үчүн айрым компоненттердин тике маанисинин деңгээлиндеги толук специфика мүнөздүү. Улуттук спецификалуу-луктун өлчөмдөрүнүн башка түрлөрү аз кездешет же такыр кездешпейт.

Элестүү эмес немец макалдары үчүн айрым компоненттердин тике маанисинин

деңгээлиндеги жана жалпы сөздүк комплекстин жыйынды маанисинин деңгээлиндеги толук специфика мүнөздүү. Кеңири тараган көрүнүштөргө, биринчиден, айрым компоненттердин тике маанисинин деңгээлиндеги жана жалпы сөздүк комплекстин жыйынды маанисинин деңгээлиндеги толук специфика, экинчиден, комплекстин жыйынды маанисинин деңгээлиндеги толук специфика кирет.

Эзелки мезгилдерде эле адамдар эгер эмгек белгилүү бир обон менен жана белгилүү бир ритмде айтылган сөз менен коштолсо, анда иштөө жеңилерээк болорун байкашкан. Ушундан улам алар акырындык менен өз ойлорун жана санааларын, жашоого жана табияттын кубулуштарына карата мамилелерин кичине көлөмдөгү ырларда чагылдыра башташкан. Мына ошентип, формасы боюнча кыска, бирок мазмуну терең дидактикалык кичи жанрдагы чыгармалар жарала баштаган, ылакаптар да аларга кирет.

Анекдоттор, жомоктор, этникалык чыгармалар, табышмактар, уламыштар, мифтер да ылакаптардын жаралыш булагы болуп кызмат кылышкан. Коомдук турмушту, улуттук тиричиликти, адам турмушунун материалдык жана рухий сфераларын чагылдырып, ылакаптар бүткүл тарыхый жол ичинде ар кыл өзгөрүүлөргө дуушар болуп келишкен. Ылакаптын мазмуну анын курамындагы компоненттердин тике маанисинен түз келип чыкпайт, ал кыйыр, каймана түрдө берилет.

Ылакап өз мазмуну менен болгону белгилүү бир окуяны кыйыр шилтеме жасап, ал алып бара турган натыйжаларды кыйытышы мүмкүн. Мисалы, *Аз ашка жасоол болбо – Аз ашка тараткыч болбо*. Ал эми «Эмнеге андай кылбаш керек?» же «Анткенде эмне болот?» деген суроого ылакап жооп бербестен, жоопту коллективдүү авторго – элге, анын ар бир өкүлүнүн турмуштук тажрыйбасына калтырат.

Башка бир ылакапты карап көрөлү: *Бир жылга коёндун териси да чыдаптыр*. Мында ылакап «кантип чыдаптыр?» деген суроого жоопту бербейт, ошол эле учурда алсыз да бир кыйла кыйынчылыкка чыдай алат деген ой кыйытылып турат.

Кыргыз тилинде да элестүү, толук эмес элестүү жана элестүү эмес ылакаптарды ажыратуу негиздүү сезилет. Азыркы кыргыз тилинин элестүү ылакаптарынын көпчүлүгү айрым компоненттеринин тике маанисинин деңгээлинде да, жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлинде да бир учурда улуттук-спецификалык элементтерди камтыйт.

Кайда барса да, Мамайдын көрү. Улуттук-спецификалык элементке «Мамай» компонентинин тике мааниси ээ болот. Мамай – фольклордук каарман, ал өлбөстүктү издеп дүйнө кезет: кайда барса да, мүрзө көрүнөт.

Мурутуна жараша искеги, сабасына жараша бишкеги. Улуттук-спецификалык элементке саба жана бишкек компоненттери ээ болот. Саба – жылкынын чылгый терисинен жасалган кымыз даярдоо жана сактоо үчүн идиш. Бишкек – кымызды бышыруу үчүн курал.

Бүлүнгөндөн бүлдүргү алба. Улуттук-спецификалык компонент болуп бүлдүргү сөзү (камчынын сабындагы жасалга боо) эсептелет.

Бир нече мисал менен кыргыз ылакаптарынын жыйынды фразеологиялык маанисинин деңгээлинде улуттук-спецификалык элементтердин болушун көрсөтүүгө болот.

Баатыр – бир октук, бай – бир жуттук. Улуттук-спецификалык элемент «бай» компонентинин тике маанисине таандык.

Ошентип, элестүү кыргыз ылакаптарынын көпчүлүгү жалпы сөздүк комплекстин тике

маанисинин деңгээлинде улуттук-спецификалык элементтерге ээ.

Толук эмес элестүү жана элестүү эмес ылакаптар улуттук-спецификалык элементтүү кыргыз ылакаптарынын олуттуу бөлүгүн түзөт. Мисалы, жалпы сөздүк комплекстин жыйынды (тике) маанисинин деңгээлиндеги улуттук-спецификалык элементтер *Өткөн ишке салабат. Өткөн ишке өкүнбө, калган иштерге берекет берсин.* «Салабат» - диний түшүнүктөн келип чыккан жана турмушунда кырсык, кайгылуу окуя болуп өткөн адамды сабырдуулукка чакыруу маанисинде колдонулган сөз. Бирок бул баштапкы маани убакыттын өтүшү менен жоюлуп, диний маанисин жоготкон. Кыргыз ылакаптарынан биз улуттук-маданий спецификанын өлчөмүнүн төмөнкүдөй градацияларын аныктадык:

Айрым компоненттердин тике маанисинин деңгээлинде жана жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлинде толук улуттук спецификага азыркы кыргыз тилинин көптөгөн элестүү ылакаптары ээ.

Балээден (кырсыктан) машаяк (да) качып кутулуптур. Бул ылакаптын мааниси «машайык» (шейх, исламдын суфизм агымынын жактоочусу, ыйык жайлардын сактоочусу) сөзү менен байланыштуу. Ыйык адам болсо да, ал кырсыкка, жаман адамга каршы тура албай, качып кутулууну артык көргөн деген түшүнүк берилет.

Жалпы сөздүк комплекстин тике маанисиндеги толук улуттук-маданий спецификага *Тандаган тазга, акылы азга жолугат деген ылакап ээ болот.*

Баланча жерде бакыр (жез акча) бар дейт, барсаң бакыр турмак чака (чака тыйын) да жок. «Бакыр» сөзү азыркы кыргыз тилинде чанда колдонулган сөздөргө кирет, ал жездин, колонун аталышын билдирет. Өз учурунда ал жезден же колодон жасалган бардык буюмдардын, ар түрдүү баадагы тыйындардын, жасалгалардын жана идиштердин жалпы аталышын билдирген.

Агайын-тууганың көп болсо, улуу черик колго тең. Улуттук-спецификалык элементтер *черик* компонентинин тике маанисинен байкалат - өз учурунда бул сөз «аскер, кошуун, кол» дегенди билдирген.

Толук эмес элестүү ылакаптарга да толук улуттук-маданий специфика-лууулук мүнөздүү.

Кырктын (жетинин) бири Кыдыр. Мында Кыдыр сөзү улуттук-маданий спецификага ээ. Кыдыр – үйгө береке, ырыскы, бакыт алып келүүчү ыйык адам.

Жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлиндеги толук эмес специфика айрым кыргыз ылакаптарына мүнөздүү. Мисалы, *Улук болсоң, кичик бол. Эч болбосо, кеч болсун. Жакшы ниет (сөз) – жарым ырыс.*

Жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлиндеги улуттук-маданий спецификанын толук өлчөмүнө, ошондой эле комплекстин тике маанисинин деңгээлиндеги улуттук спецификалуулукка элестүү ылакаптар ээ болушат.

Айрым компоненттердин тике маанисинин деңгээлинде (демек, жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлинде да) фондук улуттук-маданий специфика чагылат.

Мисалы, Алты бакан ала ооз, ынтымактын жоктугу, дайыма чыр-чатактар, душмандык. Тике маанисинде селкинчекти кармап турган алты бакандын ар бири өзүнчө, бири-бирине каршы дегенди билдирет. Мында «алтыбакан» сөзү улуттук спецификага ээ, кыргыз тилинде бул сөз селкинчектин алты баканга бекитилген түрүн билдирет.

Жогоруда айтылгандарга таянып, азыркы кыргыз тилиндеги элестүү ылакаптар үчүн жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлиндеги толук улуттук-маданий спецификалуулук, ошондой эле айрым компоненттердин тике маанисинин деңгээлинде жана сөздүк комплекстин жалпы тике маанисинин деңгээлинде толук улуттук спецификанын болушу мүнөздүү деген тыянак чыгарууга болот. Улуттук-маданий спецификалуу-луктун өлчөмүнүн башка градациялары чанда кезигет же ченелүү мисалдар гана болушу мүмкүн.

Толук эмес элестүү ылакаптар айрым компоненттердин тике маанилеринин деңгээлинде жана жалпы сөздүк комплекстин жыйынды (тике) маанисинин деңгээлинде толук улуттук-

маданий спецификалуулугу менен мүнөздөлөт.

Элестүү эмес ылакаптардын айрым компоненттердин тике маанисинин деңгээлинде жана жалпы сөздүк комплекстин тике маанисинин деңгээлинде улуттук-спецификалуу элементтерди камтышы кыргыз тили үчүн типтүү эмес.

Адабияттар:

1. Потебня А.Ф. Эстетика и поэтика. - М.: Искусство, 1976. - 614 с.
2. Райхштейн А.Д. Немецкие устойчивые фразы. - М.: Просвещение, 1971. - 18 с.
3. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. - М., 1979. - 216 с.
4. Попова З.Д., Стернин И.А., Семантико-когнитивный анализ языка. – Воронеж: Изд. «Истоки», 2006.
5. Agricola Chr., Agricola A. Wörter und Gegenwörter. Antonymie der deutscher Sprache. Leipzig, 1982.
6. Borchardt W.u.a. Die Sprichwortlichen Redensarten im deutschen Volks nach Sinn und Ursprung erläutert. 7. Aufl., neue bearb. von A. Schimer. Leipzig, 1955. - S. 539.
7. Чернышева И.И. Принципы систематизации фразеологического материала немецкого языка. Язык и стиль. –М., 1993.
8. Шевченко Н.Н. Фразеологический тренинг. Бишкек., – 2007.
9. Wolf F. Moderne deutsche Idiomatik. 1995.
10. Duden. Deutsches Universal Wörterbuch – Mannheim – 1996.